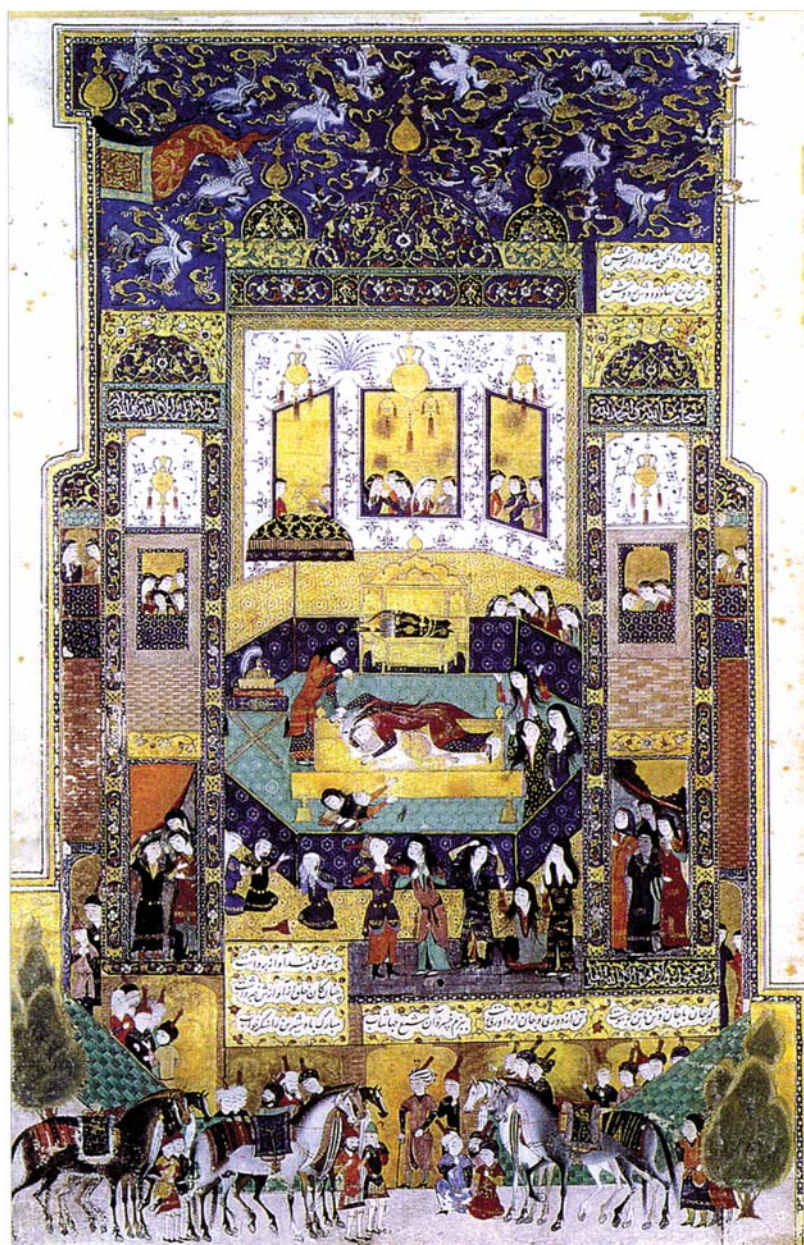

بررسی ویژگی‌های بازنمایی و تطبیق
فضای داخلی خانه‌های نگاره‌های ایرانی
در سده‌های ۷ ه. ق تا ۱۱ ه. ق (۱۳ م تا
۱۷ م) / ۲۰۳-۲۱۷ / آرزو توکلی آریان
منوچهر فروتن-رضا نظری ارشد

خودکشی شیرین حدود ۹۱۰ ه. ق.
خمس نظامی، محل نگه‌داری تهران،
فرهنگستان هنر، مکتب تبریز، مأخذ:
حسینی‌راد، ۱۳۸۴: ۳۹

بررسی ویژگی‌های بازنمایی و تطبیق فضای داخلی خانه‌ها در نگاره‌های ایرانی در سده‌های ۷ ه. ق تا ۱۱ ه. ق (۱۳ م تا ۱۷ م)*

آرزو توکلی آریان** منوچهر فروتن*** رضانظری ارشد****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳

صفحه ۲۱۷ تا ۲۰۳

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

هنر نگارگری در سبک آذری یکی از درخشان‌ترین جلوه‌های هنر ایرانی است. از این رو، نگاره‌های قابل توجهی، به ویژه از مکتب هرات و تبریز، هم‌عصر با سبک آذری در معماری به جامانده که در آن‌ها فضاهای مسکونی به تصویر کشیده شده‌اند. با توجه به کمبود شواهد تاریخی باقی مانده از معماری مسکونی این دوره و گستردگی جغرافیایی و پراکندگی بناها در قلمرو وسیع ایران فرهنگی، دستیابی به ویژگی‌های معماری بناهای مسکونی این دوران بسیار دشوار است. از این رو، پژوهش‌های موجود درباره ویژگی‌های معماری خانه‌های مسکونی در سبک آذری محدود بوده‌اند؛ اما با بررسی نگاره‌هایی که بناهای معماری را نمایش داده‌اند، می‌توان به الگوهای به کار رفته در معماری داخلی این سبک پی برد. این پژوهش به تحلیل نحوه نمایش فضاهای داخلی در نگاره‌های مکتب هرات و تبریز می‌پردازد. هدف این مقاله بررسی ساختار بازنمایی فضاهای معماری مسکونی از طریق نگارگری دوران ایلخانی تا صفوی (مکتب هرات اول و دوم و تبریز اول و دوم و مکتب جلایری (بغداد و شیراز)) است. سؤال‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از: ۱. ساختار فضاهای داخلی به نمایش درآمده در نگاره‌های مکتب هرات و تبریز اول و دوم چه ویژگی‌هایی دارد؟ ۲. چگونه می‌توان با بررسی این نگاره‌ها، به اصول معماری داخلی فضاهای مسکونی آن دوران پی برد؟ به منظور دستیابی به این هدف، نگاره‌هایی که فضاهای داخلی مسکونی را نمایش می‌دهند، جمع‌آوری و بررسی شدند. روش تحقیق این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و داده‌ها از طریق مطالعه تطبیقی اسناد تاریخی به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند و سپس واکاوی آثار نگارگری انجام گرفته است. این پژوهش با استناد به نگاره‌ها، در پی کشف ویژگی‌های ساختاری فضای داخلی معماری مسکونی در هنر نگارگری آن دوران است. نتایج پژوهش بیان‌گر ویژگی‌های ساختاری فضاهای مسکونی، محورهای سامان‌دهی فضا، نقش آرایه‌ها و کتیبه‌ها در ساختار فضایی، رابطه سلسله‌مراتب اجتماعی با ساختار فضایی و تأثیرپذیری آثار نگارگری از سبک‌های رایج معماری خانه‌ها و دیگر فضاهای مسکونی در دوره مورد مطالعه است.

واژگان کلیدی

خانه، معماری داخلی، آرایه‌های معماری داخلی، ساختار فضایی، نگارگری، معماری آذری

*این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «بررسی چیدمان فضایی و آرایه‌های معماری داخلی مسکونی سبک آذری، بر اساس نگاره‌های مکتب هرات و تبریز در جهت طراحی داخلی منزل مسکونی تک‌واحدی» به راهنمایی نویسنده دوم و سوم در گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان انجام شده است.

**آرزو توکلی آریان، دانش‌آموخته کارشناسی ارشد معماری داخلی، گروه معماری، همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

Email: tavakoliariyanarezoo@gmail.com

***منوچهر فروتن، استادیار، گروه معماری، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: m.foroutan@iauh.ac.ir

****رضانظری ارشد، استادیار، گروه باستان‌شناسی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

Email: Rnazarishad@iauh.ac.ir

مقدمه

با توجه به این‌که در شیوه آذری، فضاهای داخلی بناها دارای تزیینات بی‌شماری بوده‌اند، اما متأسفانه به دلیل این‌که کم‌تر بنای مسکونی از این دوره به‌جامانده است و نیز آسیب‌پذیری مبلمان و سایر عناصر تزیینی در برابر عوامل فرسایشی، این عناصر به‌مرور زمان از میان رفته‌اند. از سوی دیگر، نحوه چیدمان فضایی این بناها نیز در گذر زمان دستخوش تغییرات بسیاری شده است. از این رو، در حوزه معماری داخلی و اصول فکری در چیدمان فضاهای داخلی در مکاتب مختلف معماری ایرانی - اسلامی، پژوهش‌های اندکی انجام شده است. با توجه به این‌که از معماری داخلی اسلامی ایران بناهایی به یادگار مانده است و شمار قابل‌توجهی از آن‌ها نیز بناهای مسکونی‌اند، اما تعداد اندکی به دوره صفوی (شیوه اصفهانی) تعلق دارند و آثار مسکونی پیش از صفوی، به‌ویژه از دوره آذری، بسیار اندک‌اند. بنابراین، اغلب پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه معماری خانه‌های ایرانی، مبتنی بر ویژگی‌های خانه‌های متعلق به دوره صفوی و پس از آن بوده‌اند.

در مقابل، نگاره‌های قابل‌توجهی به‌ویژه از دوران ایلخانی تا اوایل صفوی - که هم‌عصر با شیوه آذری در معماری‌اند - وجود دارد که خانه‌ها و فضاهای مسکونی آن دوران را به تصویر کشیده‌اند. این دوره، یکی از درخشان‌ترین دوره‌های نگارگری در ایران به شمار می‌آید. اسناد تصویری باقی‌مانده از نگارگری دوره ایلخانی تا صفوی مانند مکاتب هرات اول و دوم و تبریز اول و دوم و نیز مکتب جلایری (بغداد و شیراز)، بیشتر به‌صورت مکتوب هستند، حال آن‌که از بناهای مسکونی این دوران تنها شمار اندکی باقی‌مانده است. با توجه به این‌که نگاره‌های ایرانی در اغلب موارد داستان‌های اساطیری ایرانی نظیر خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و غیره را نقل می‌کنند، اما با مقایسه فضاهای معماری به نمایش درآمده در این آثار با نمونه‌های معماری به‌جامانده، می‌توان به تشابهات بسیاری میان بناهای معماری و نگاره‌های ایرانی دست یافت. این پژوهش با استناد به این نگاره‌ها و سایر اسناد تصویری، در پی بازخوانی و بازسازی فضاهای داخلی خانه‌های دوره ایلخانی است و کوشیده تصویری از فضای داخلی معماری مسکونی این دوران ارائه دهد. با توجه به این‌که اصول به‌کار گرفته‌شده در معماری فضاهای داخلی سبک آذری در برخی نگاره‌های باقی‌مانده از آن دوران به نمایش گذاشته شده است، می‌توان تا اندازه زیادی به ساختار فضاهای داخلی در آن دوران دست یافت. هدف کلی این پژوهش، بررسی شیوه بازنمایی ویژگی‌های معماری مسکونی در نگارگری مکاتب هنری هرات و تبریز است. بر این اساس، دو سؤال مطرح می‌شود: ۱. ساختار فضاهای داخلی به نمایش درآمده در نگاره‌های مکاتب هرات و تبریز اول و دوم چه ویژگی‌هایی داشته‌اند؟ ۲. چگونه

می‌توان با تحلیل این نگاره‌ها، به اصول معماری داخلی فضاهای مسکونی آن دوران پی برد؟ اهمیت و ضرورت این تحقیق، یافتن الگوهای معماری و انتظامات فضایی به کار گرفته‌شده در فضاهای داخلی مسکونی سبک آذری و بازنمایی تصویری از فضاهای تخریب‌شده معماری خانه‌های سبک آذری است که با استناد به نگاره‌های باقی‌مانده از مکاتب هنری هم‌عصر با آن دوران (مکاتب هرات اول و دوم، تبریز اول و دوم و نیز مکتب جلایری (بغداد و شیراز)) به انجام رسیده است. این مقاله در پی آن است که چگونگی سازمان‌دهی فضاهای داخلی مسکونی به نمایش درآمده در نگاره‌ها و شیوه ترکیب و نمایش فضاهای معماری در نگارگری ایرانی دوره موردنظر را مورد واکاوی قرار دهد.

روش تحقیق

این پژوهش از نظر ماهیت، تبیینی است و با رویکرد اکتشافی و تفسیری - تاریخی انجام شده است. گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع اینترنتی صورت گرفته است. در این مطالعه، نگاره‌ها به‌عنوان شواهد تصویری مورداستفاده قرار گرفته‌اند. پس از دسته‌بندی و تاریخ‌نگاری، مورد تجزیه و تحلیل تاریخی قرار گرفتند. در همین راستا، نگاره‌های به یادگار مانده از دوره ایلخانی، به‌ویژه آن‌هایی که در نسخه‌های مصوری همچون «خمسه نظامی»، «شاهنامه فردوسی» و غیره به فضاهای داخلی بناهای مسکونی پرداخته‌اند، گردآوری شدند و سپس نگاره‌هایی که کیفیت بالاتری داشتند و بخش بیشتری از فضاهای داخلی را همراه با آرایه‌های معماری داخلی موجود در بنا به نمایش گذاشته بودند و تصویر واقع‌گرایانه‌تری از فضاهای سکونت آن دوران ارائه می‌دادند، به‌طور جداگانه موردبررسی قرار گرفتند. با توجه به این‌که از فضاهای مسکونی دوران ایلخانی و اوایل صفویه آثار چندانی به‌جا نمانده است که به‌عنوان سند تاریخی برای بازنمایی معماری داخلی فضاهای مسکونی آن دوران به کار گرفته شود، در همین راستا تصاویر معماری هم‌عصر با سبک آذری در ایران (معماری دوران آل مظفر یزد) و برخی سرزمین‌های هم‌جوار (آسیای میانه) و معماری کوشک‌های عثمانی که بیش‌ترین شباهت‌ها را به نگاره‌های باقی‌مانده از این دوران داشتند، گردآوری و مورداستفاده قرار گرفتند. درنهایت، اطلاعات مربوط به تاریخ معماری داخلی ایران و نظام فضاهای داخلی در خانه‌های سبک آذری از طریق بررسی نگاره‌ها استخراج و تحلیل شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز مبتنی بر روش مطالعات تطبیقی بوده است.

پیشینه تحقیق

یکی از نخستین اسناد تصویری بازنمایی‌کننده فضاهای داخلی در معماری تاریخی ایران، نگاره‌ها هستند. در زمینه

توسط انتشارات پیندر^۷ منتشر شده، نویسنده به گردآوری نقاشی‌های تاریخی از قرن ۱۴م. پرداخته و تأثیر مضامین و شیوه‌های خاور دور و نقاشی اعراب بر نقاشی ایران را بررسی کرده است. همچنین در زمینه بازخوانی معماری ایرانی با استفاده از نگاره‌ها و آثار به‌جامانده از معماری اسلامی ایران تحقیقات دیگری نیز صورت گرفته است. در کتاب «باغ‌ها و غرفه‌های ایرانی: بازتابی در تاریخ، شعر و هنر»^۸ نوشته محمد قزایی پور^۹ (۲۰۲۰) که توسط انتشارات تاوریس^{۱۰} منتشر شده به بررسی شیوه نمایش کوشک در باغ‌های ایرانی در نگاره‌ها پرداخته است. شیلا بلر^{۱۱} و جانان بلوم^{۱۲} (۱۳۹۱) در کتاب «هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی دوره ایلخانیان و تیموریان» که توسط انتشارات سروش منتشر شده است، به مستندسازی معماری اسلامی ایران پرداخته‌اند.

پژوهش حاضر با نگاهی نو با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به بازخوانی فضاهای داخلی معماری مسکونی عصر ایلخانی و تیموری می‌پردازد، و در تلاش است که خلاء مطالعاتی موجود در این حوزه را با رویکردی تحلیلی و گامی فراتر از مستندسازی صرف را که در تحقیقات پیشین به‌عمل آمده است، تا حدودی تکمیل نماید.

شیوه نمایش فضاهای داخلی در آثار نگارگری

اسناد و مدارک تصویری فراوانی از دوران ایلخانی تا اوایل صفویه به‌جامانده است. در بسیاری از این آثار، فضاهای سکونتی سبک آذری نظیر کاخ، خانه و عمارت به نمایش گذاشته شده است. این دوره از تاریخ نگارگری ایرانی حتی از نگارگری‌های دوره‌های بعد (مکتب اصفهان) غنی‌تر بوده و دارای ترکیبات پیچیده‌تری است. می‌توان گفت بیشتر موضوعاتی که در این دوره تصویر شده‌اند، فضاهای مسکونی نظیر کاخ و عمارت هستند؛ اما باید اشاره کرد که متأسفانه «اسناد تاریخ معماری اسلامی ایران، به‌ویژه اسناد تصویری و نگاره‌ها به‌عنوان شواهد معمارانه کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته‌اند. نقشه‌های ترسیمی بناها از این دوران اندک‌اند، در عوض نگاره‌های بسیاری از دوران اسلامی، به‌ویژه از ایلخانی تا اوایل صفوی باقی‌مانده است که می‌تواند به‌عنوان اسناد معماری موردبررسی قرار گیرد» (فروتن، ۱۳۸۹: ۱۳۰). برخی صاحب‌نظران، نگاره‌های ایرانی را برگرفته از تخیلات هنرمندان می‌دانند اما با مقایسه نگاره‌های ایرانی با معماری دنیای واقعی می‌توان شباهت‌های زیادی میان نگاره‌ها و معماری مسکونی سبک آذری یافت (تجویدی، ۱۳۸۶: ۵۷). با توجه به این‌که تاکنون تحقیقات چندانی در زمینه شیوه بازنمایی فضای داخلی فضاهای مسکونی در سبک آذری با استناد بر نگاره‌ها صورت نگرفته است، در نتیجه می‌توان با بررسی نگاره‌های ایرانی به‌عنوان شواهد تاریخی، به بازخوانی اصول معماری و معماری داخلی سبک آذری پرداخت. با

نحوه بازخوانی فضاهای معماری ایرانی با استفاده از نگارگری، منوچهر فروتن (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی» که در شماره ۶ نشریه هویت شهر به چاپ رسیده، بیان می‌کند که می‌توان از نگاره‌های دوران اسلامی به‌عنوان شواهد تاریخی برای مطالعه معماری اسلامی ایران در آن دوران بهره برد. زینب مظفری‌خواه و مصطفی گودرزی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فضا در نگارگری ایرانی با تأکید بر منتخبی از آثار بهزاد» که در مجله مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۶ منتشر شده، به بررسی آثار نگارگری مکتب هرات و چگونگی ترکیب‌بندی فضا و عناصر تشکیل‌دهنده آن در نگاره‌های آن دوره پرداخته است. در این مقاله به ترکیب‌بندی مورب و دایره‌وار در عناصر نقاشی اشاره شده است. فرهاد تهرانی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام» که در نشریه نگره شماره ۲۶ به چاپ رسیده، به بررسی ویژگی‌های معماری حمام و فضاهای معماری وابسته به آن در آثار نگارگری پرداخته است. الهه ثابتی (۱۳۸۲) در مقاله «معماری حمام در مینیاتور ایرانی» که در نشریه ماه هنر به چاپ رسیده است، به بررسی توصیفی چند نگاره از جمله نگاره گرمابه رفتن هارون‌الرشید اثر کمال‌الدین بهزاد پرداخته است. در مقاله دیگری با عنوان «نمود تزئینات معماری تیموری در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری» نوشته مریم صالحی‌کیا و میترا شاطری (۱۳۸۹) که در شماره ۵۰ نشریه نگره به چاپ رسیده است، بیان شده که در برخی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری بناهای دوران تیموری به تصویر کشیده شده است که می‌توان در مطالعات معماری آن دوران از این نگاره‌ها کمک گرفت. محمد فتحی توانی^۱، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بازنمایی طراحی داخلی بارگاه‌های سلطنتی اسلامی در نگارگری اسلامی»^۲ با راهنمایی دکتر نثیکه یالدیز^۳ (۲۰۱۴) در دانشگاه مدیترانه شرقی^۴ به بررسی معماری داخلی بارگاه‌های سلطنتی، نوع فضاها، چگونگی ایجاد حریمیت در این‌گونه بناها و همچنین بررسی تأثیرات اقلیمی بر نحوه شکل‌گیری این بناها به‌صورت کاخ و یا چادر (خیمه - یورت) می‌پردازد.

از مهم‌ترین پژوهش‌گرانی که با رویکرد علمی به بررسی تاریخ نگارگری ایرانی پرداخته‌اند، یعقوب آژند است. وی در سال (۱۳۹۴) در کتاب نگارگری تبریز، قزوین و مشهد که توسط فرهنگستان هنر منتشر شده، به بررسی نگارگری ایرانی با تأکید بر دوره صفویه پرداخته است. آژند به سال (۱۳۹۵) در کتاب نگارگری ایرانی که توسط انتشارات سمت به چاپ رسیده، به پژوهش در زمینه سبک‌های نگارگری ایرانی از ابتدا تا اواخر صفویه و معرفی و تحلیل آن پرداخته است. در کتاب «مطالعه هنر اسلامی در کتاب‌ها»^۵ نوشته رابرت هیلن‌براند^۶ که در سال (۲۰۱۲)

1. Mohammad Fathi Tavani
2. Representation of the Interior Design of the Islamic Royal Courts in the Islamic Miniature Paintings
3. Netice Yıldız
4. Eastern Mediterranean University
5. Studies in the Islamic Arts of the Book
6. Robert Hillenbrand
7. Pindar Press; Revised ed. edition
8. Mohammad Gharipour
9. Persian Gardens and Pavilions: Reflections in History, Poetry and the Arts
10. I.B. Tauris
11. Sheila Blair
12. Jonathan Bloom

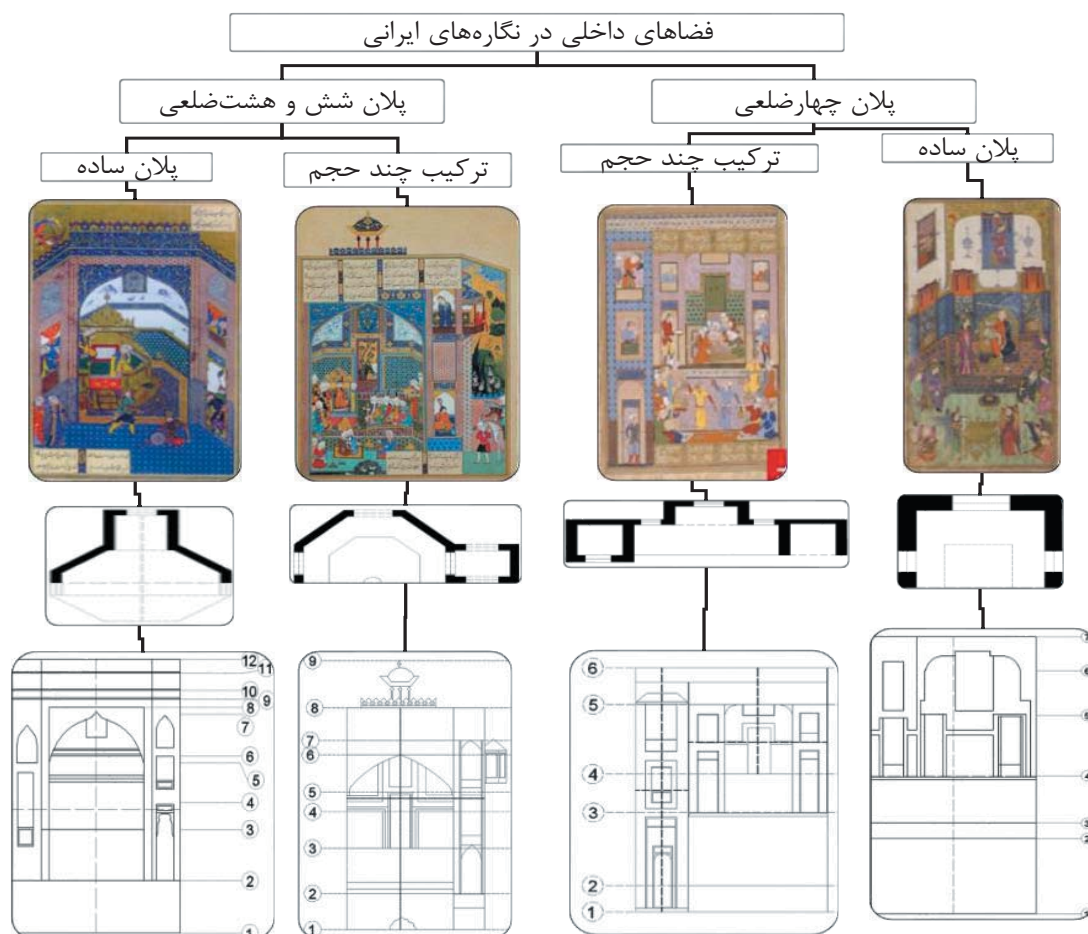
ترسیم‌شده، هنرمندان از چه روش‌هایی در ترسیم این نگاره‌ها استفاده کرده‌اند. این روش‌ها شامل استفاده از نمای روبه‌رو یا ژرفانمایی ایزومتریک است (فروتن، ۱۳۸۹: ۱۳۶). با توجه به این‌که نگارگری ایران در دوران ایلخانی تا اوایل صفویه (مکتب تبریز، جلایری و هرات)، یکی از غنی‌ترین مکاتب هنری ایران به شمار می‌رود و نگاره‌های زیادی از این دوران بازمانده است که فضاهای سکونتی ایرانی نظیر کاخ، عمارت، کوشک و خانه را ترسیم کرده‌اند و در آن‌ها علاوه بر انتظامات فضایی، آرایه‌های معماری داخلی ایرانی نیز به تصویر کشیده شده است. با بررسی ترکیب‌بندی نگاره‌ها و شیوه نمایش بنای معماری در آن‌ها، می‌توان به الگوهای دقیق‌تری از چگونگی انتظامات فضایی و کاربرد آرایه‌های معماری در فضاهای داخلی پی برد.

معرفی نمونه‌های موردی نگاره‌ها

نگاره‌هایی که بناهایی با پلان مربع شکل را نشان می‌دهند

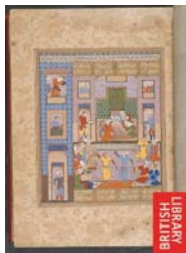
بررسی دقیق‌تر نگاره‌ها می‌توان گفت، نمایش ویژگی‌های معماری، کاشی‌کاری‌ها، حجاری‌ها و ازاره بناها و نمایش ظرافت‌های آرایه‌های به کار گرفته‌شده در بنا، به‌درستی و درنهایت پختگی نقاشی شده است تا آنجا که از کیفیت رنگ آمیزی و ریزه‌کاری‌های نگاره‌ها حتی می‌توان به جنس مصالح نمایش داده‌شده در بناها پی برد. همچنین با بررسی آرایه‌های به نمایش گذاشته‌شده در این قبیل آثار می‌توان تشخیص داد که در کدام موضع از آجر و یا کاشی لعاب‌دار استفاده‌شده است (تجویدی، ۱۳۸۶: ۱۱۸).

برخی پژوهشگران حوزه هنر، نگاره‌های ایرانی را حاصل تخیلات نقاشان نگارگر می‌دانستند، اما با مقایسه نگاره‌ها با بناهای معماری دوران مختلف و مشاهده شباهت‌های میان آن‌ها می‌توان گفت گاهی نگارگران بناهای شناخته‌شده را به تصویر می‌کشیدند. به عنوان نمونه مقایسه نگاره‌هایی که تصویر کعبه در آن‌ها به نمایش درآمده است با بنای کعبه این موضوع را مشخص می‌کند که افزون بر این‌که نگاره‌ها بر اساس توصیفات شفاهی و یا مقاصد هنری هنرمندان

نمودار ۱. بررسی انواع نگاره‌ها از نظر نقشه‌ی آن‌ها. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۱. معرفی نگاره‌ها. مأخذ: نگارندگان.

جدول معرفی نگاره‌ها		
 نگاره ۳. عروسی همای و همایون، دیوان خواجهی کرمانی، محل نگهداری انجمن سلطنتی آسیایی لندن^۱، مکتب جلایری بغداد، مأخذ: (بلر و همکاران، ۱۳۸۱: ۸۶).	 نگاره ۲. پسران فریدون در بارگاه شاه یمن. شاهنامه شاه طهماسب. محل نگهداری تهران، فرهنگستان هنر، مکتب تبریز دوم. مأخذ: (حسینی راد، ۱۳۸۴: ۱۳۱).	 نگاره ۱. بر تخت نشستن لهراسب، مکتب هرات، مأخذ: (شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۰: ۳۶۹).
 نگاره ۶. نگاره توطئه قتل خسرو پرویز، شاهنامه طهماسبی، محل نگهداری کتابخانه کاخ موزه گلستان، مکتب تبریز دوم، مأخذ: (Wikimedia, 2020:1)	 نگاره ۵. همای در قصر پری، همای و همایون خواجهی کرمانی، محل نگهداری کتابخانه لندن، بریتانیا، مکتب هرات، مأخذ: (University of Michigan State, 2015:102)	 نگاره ۴. بهرام گور پذیرایی در غرفه سیاه توسط شاهزاده خانم هندی، هفت پیکر (خمسه) نظامی، مکتب شیراز، محل نگهداری کتابخانه بریتانیا، لندن، مأخذ: (images online, 2000:23)
 نگاره ۹. مجلس بزم، هفت پیکر نظامی، محل نگهداری کاخ گلستان، مکتب هرات، مأخذ: (حسینی راد، ۱۳۸۴: ۱۰۶).	 نگاره ۸. تولد رستم، شاهنامه ۱۵۸۰، محل نگهداری انجمن سلطنتی آسیایی لندن، مکتب تبریز دوم، مأخذ: (images online, 2000:103)	 نگاره ۷. خودکشی شیرین حدود ۹۱۰ ق.، خمسه نظامی، محل نگهداری تهران، فرهنگستان هنر، مکتب تبریز، مأخذ: (حسینی راد، ۱۳۸۴: ۳۹)

جامع علی‌شاه و رشیدیه نمایندگان این مکتب‌اند (۶: ۱۹۹۷؛ ۹: ۱۹۸۵). Qiyasi، گفتنی است هنگامی که مکتب معماری تبریز در ترکستان و ماوراءالنهر رواج می‌یابد، ویژگی بالاگرایی تنها در رفعت گنبد و سردرها متجلی می‌شود (آجورلو، ۱۳۸۹: ۸). با مقایسه نگره‌ها با بناهای به‌جامانده از سایر شیوه‌های معماری اسلامی در برخی سرزمین‌های همجوار (نظیر معماری مسکونی ازبکستان) و کوشک‌های باقی‌مانده از دوران اسلامی نظیر کوشک بغداد می‌توان تشابهات بسیاری میان نگره‌ها و این بناها یافت.

انتظامات فضایی موجود در نگره‌ها

با بررسی‌های انجام‌شده در بخش‌های پیشین و دسته‌بندی نگره‌ها و با توجه به شکل پلان‌ها، چند گروه از نظر شکل پلانی مجموعه بناهای سکونتی موجود در سبک آذری به دست آمد. با توجه به شیوه انتظام فضاهای داخلی در نگره‌ها می‌توان به چگونگی آرایه‌های فضاهای داخلی بناهای سکونتی در شیوه آذری پی برد. انتظامات فضاهای داخلی در معماری مسکونی سبک آذری همانند سایر سبک‌های معماری ایران دارای ویژگی‌های خاصی بوده است. فضاهای داخلی ایرانی همواره با لوازم و ابزار مختلف چیده و آراسته می‌شده است. در برخی موارد این ابزار به جزئی از بنا تبدیل می‌شد، نظیر انواع طاقچه‌ها، شومینه‌ها، تنگ بری‌ها و غیره. در برخی اوقات نیز به‌صورت میلمان و عناصر معماری داخلی به کار گرفته می‌شده است. این عناصر در فضای مسکونی ایرانی از جهات مختلف اهمیت فراوانی داشته‌اند، به‌عنوان مثال انتظام این عناصر نشان‌دهنده جایگاه اجتماعی صاحب‌خانه و ثروت وی بوده است. در اغلب نگره‌های ایرانی می‌توان آرایه‌های داخلی را مشاهده کرد که همواره از اصول مشخصی پیروی می‌کرده‌اند. برخی از این اصول عبارت‌اند از: تعادل، تقارن، ایجاد محورهای اصلی و فرعی در فضا، نمایش میلمان استفاده‌شده نظیر انواع تخت‌ها، پرده‌ها و فرش‌ها.

در معماری این دوره تأکید بر قرینگی و محورهای عمودی و افقی است. در برخی موارد نیز با وجود عدم رعایت تقارن در فضا با بهره بردن از نقوش، تعادل بصری ایجاد شده است. با تغییر نوع مصالح در فضاهای داخلی سلسله‌مراتب خاصی ایجاد شده است که با استفاده از انواع آرایه‌های معماری نظیر کاشی‌کاری، گچ‌بری و کتیبه‌نگاری انجام شده‌اند. در ادامه به تفکیک، به بررسی انتظامات عناصر معماری داخلی در فضاهای داخلی در برخی نگره‌های باقی‌مانده از دوره ایلخانی تا اوایل صفویه پرداخته شده است. در معماری و نگارگری ایرانی تقارن یکی از اصلی‌ترین اصول طراحی است. همواره در معماری ایرانی شاهد قرینگی در طراحی عناصر معماری هستیم. در نگره‌های ایرانی نیز می‌توان این تقارن را مشاهده کرد. اثاثیه فضاهای داخلی عموماً به‌صورت متقارن ترسیم شده‌اند. در برخی موارد نیز شاهد این هستیم که با

(سه نگره: نگره ۴، بهرام گور پذیرایی در غرفه سیاه توسط شاهزاده خانم هندی، هفت‌پیکر (خمس) نظامی / مکتب شیراز. نگره ۶، توطئه قتل خسرو پرویز شاهنامه طهماسبی مکتب تبریز دوم و نگره ۹، مجلس بزم، هفت‌پیکر نظامی مکتب هرات).

نگاره‌هایی که ساختمان‌هایی با پلان شش یا هشت‌ضلعی را نشان می‌دهند (دو نگره: نگره ۱، بر تخت نشستن لهراسب مکتب هرات، نگره ۵، همای در قصر پری همای و همایون خواجوی کرمانی مکتب هرات).

نگاره‌هایی که تنها یک فضای معماری را نشان می‌دهند (نگاره‌های ۸ و ۹). نگره ۸، تولد رستم شاهنامه مکتب تبریز دوم. نگره ۹، مجلس بزم، هفت‌پیکر نظامی مکتب هرات.

نگاره‌هایی که مجموعه‌ای از فضاهای معماری را نشان می‌دهند (سه نگره: نگره ۳، عروسی همای و همایون. دیوان خواجوی کرمانی مکتب جلایری بغداد. نگره ۶، توطئه قتل خسرو پرویز شاهنامه طهماسبی مکتب تبریز دوم و نگره ۷، خودکشی شیرین حدود ۹۱۰ ه. ق ۱۵ م خمس نظامی مکتب تبریز).

نگاره‌هایی که فقط بخشی از فضای معماری را در آن‌ها به نمایش درآمده است (نگاره‌های مجلس بزم، هفت‌پیکر نظامی مکتب هرات).

نمونه‌های معماری

با توجه به اینکه از خانه‌های مکتب تبریز آثار چندانی به‌جا نمانده است، اما خوشبختانه از بناهای معماری هم‌عصر با این دوره در ایران و سایر کشورهای اسلامی نظیر ترکیه و ازبکستان آثاری باقی‌مانده است که با مقایسه آن‌ها با نگره‌ها می‌توان شباهت بسیاری میان آن‌ها یافت. چند دسته از بناهایی که عناصر معماری آن‌ها به نگره‌ها شباهت دارد و در این پژوهش به‌عنوان نمونه موردی استفاده شده، به شرح زیر است:

بناهای کوشکی نظیر کوشک بغداد و عمارت نمکدان اصفهان، مساجد نظیر مسجد شیخ عبدالصمد، مسجد بالا حوض بخارا و مسجد ارگ قونیه، ارگ کریم‌خان، قلعه و عمارت عزت‌آباد ابرکوه و خانه‌های سنتی ازبکستان. این پژوهش با رویکرد کیفی و روش پژوهش تطبیقی و تاریخی به بررسی اسناد تاریخی می‌پردازد.

معماری مکتب تبریز

مکتب تبریز با عصر اصلاحات غازانی آغاز می‌شود و از این هنگام است که دو ویژگی عظمت و آراستگی شکوهمند در معماری ایرانی پدید می‌آید. در کنار کاشی‌کاری گسترده سطوح و گچ‌بری و تزیین بناها با خوشنویسی و خطاطی باید بر رفعت، عظمت و سترگی ابنیه در مکتب تبریز اشاره شود. گنبد غازانی، گنبد سلطانی، مجموعه

جدول ۲. بررسی فضاهای داخلی در نگاره‌ها و انتظام فضایی آن‌ها. مأخذ: همان.

معماری	فضا	چیدمان	مردانه / زنانه
فضاهای به نمایش درآمده در نگاره‌ها	غلامگرد	این بخش از نگاره فضای کوچک‌تری دارد و غلامان و ملازمان برای پذیرایی و خدمت به شخصیت اصلی از این قسمت بنا رفت‌وآمد می‌کردند. این قسمت از بنا دارای انتظامات افقی و عمودی بوده و قرینه هست.	اغلب غلامان مرد هستند. اما گاهی خدمتگزاران زن هم در این بخش از بنا ترسیم شده‌اند.
	فضای داخلی	در این بخش از نگاره شخصیت‌های اصلی نشسته‌اند. فضا به صورت قرینه هست،	در اغلب مواقع که محافل شخصی به تصویر کشیده شده‌اند، مرد و زن در کنار هم هستند؛ اما در مراسم‌های بزم و سرور مرد و زن در فضاهای جداگانه هستند.
	حیات	بخش مرکزی در نگاره‌ها اکثراً خالی است و عناصر طبیعی از جمله حوض و گلدان در این قسمت بنا قرار دارند.	در این فضاها مردان و زنان در کنار هم ترسیم شده‌اند.
	مکان مخصوص	جایگاه شخصیت اصلی نگاره است که غالباً با مرکز محور اصلی توسط پرده از سایر قسمت‌های بنا جدا می‌شده است.	مرد و زن در این قسمت به ندرت کنار هم ترسیم شده‌اند.
		اصلی‌ترین فضای نگاره است و شخصی که در این قسمت هست بالاترین درجه اجتماعی را دارد. لوازم نورپردازی و پذیرایی نزدیک به این فضا هست.	

را به تصویر کشیده‌اند. در این پژوهش ابتدا نگاره‌های به‌جامانده از آن دوران گردآوری و اعتبارسنجی شدند. نگاره‌هایی که در آن‌ها فضاهای معماری داخلی به‌وضوح نمایش داده شده و از آثار نگارگران شاخص آن زمان محسوب می‌شوند که اغلب در نسخه‌های خطی باقی‌مانده از آن دوران ترسیم شده بودند. با انتخاب نگاره‌های مناسب و بررسی نحوه نمایش فضاهای داخلی در آن‌ها می‌توان به یک تصویر کلی از انتظامات فضایی به کار گرفته شده در معماری مسکونی سبک آذری دست یافت.

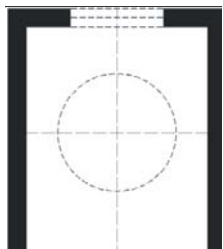
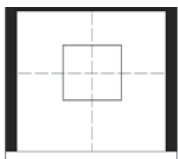
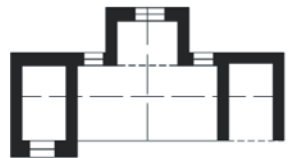
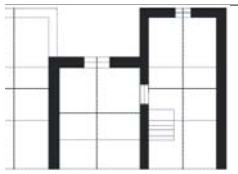
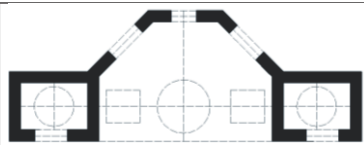
بحث

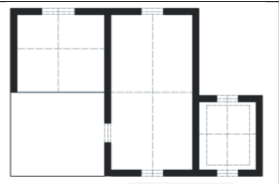
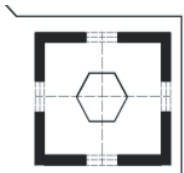
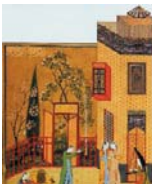
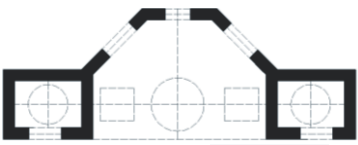
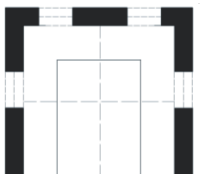
پژوهش‌هایی که تاکنون در زمینه نحوه بازنمایی فضاهای معماری در نگاره‌ها صورت گرفته‌اند، اغلب به مقایسه

وجود این‌که تقارن در نگاره رعایت نشده است، اما توازن و دقت در ترکیب‌بندی مناسب عناصر فضایی وجود دارد. این قرینگی اصولاً با محوربندی فضا ایجاد شده است. در همین راستا همواره محورهای مختلفی در فضاهای داخلی به چشم می‌خورد. جایگاه فرد اصلی همواره در بالای محور اصلی و افراد فرعی در پایین محور قرار داشته‌اند. فضاهای داخلی به نمایش درآمده در نگاره‌های ایرانی عموماً دارای پلان‌های چهار، شش و یا هشت ضلعی هستند. در طراحی نگاره‌های ایرانی از اصول قرینگی و تعادل استفاده شده است و اغلب نگاره‌ها دارای محورهای تقارن افقی و عمودی هستند. از دوره ایلخانی تا اوایل صفویه نگاره‌های بی‌شماری به‌جامانده است که بسیاری از آن‌ها زندگی روزمره افراد را به نمایش می‌گذارند. این نگاره‌ها فضاهای متفاوتی مانند، باغ، چادر و بناهای معماری

بررسی ویژگی‌های بازنمایی و تطبیق فضای داخلی خانه‌ها در نگاره‌های ایرانی در سده‌های ۷ ه. ق تا ۱۱ ه. ق (۱۳ م تا ۱۷ م) / ۲۰۳-۲۱۷ / آرزو توکلی آریان
منوچهر فروتن-رضا نظری ارشد

جدول ۳. انواع ساختار نمایش‌خانه در نگاره‌ها. مأخذ: همان

ردیف	نگاره	پلان	معماری
۱	 نگاره ۴	 نقشه ۱. پلان نگاره ۴، مأخذ: نگارندگان.	 تصویر ۱. کوشک بغداد، مأخذ: (Dönmez, ۲۰۲۱)
۲	 نگاره ۱	 نقشه ۱. پلان نگاره ۱، مأخذ: نگارندگان.	 مسجد بالا حوض، مأخذ: (Wikimedia, 2020:102)
۳	 نگاره ۸	 نقشه ۳. پلان نگاره ۸، مأخذ: نگارندگان.	 مسجد ارگ قونیه، مأخذ: (Dönmez, 2021:22)
۴	 نگاره ۳	 نقشه ۴. پلان نگاره ۳، مأخذ: نگارندگان.	 قلعه و عمارت عزت‌آباد ابرکوه، مأخذ: (Mousavi, 2021:35)
۵	 نگاره ۷	 نقشه ۵. پلان نگاره ۷، مأخذ: نگارندگان.	 تصویر ۵. ارگ کریم‌خان زند، مأخذ: (Mousavi, 2021:103)

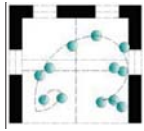
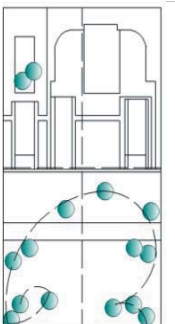
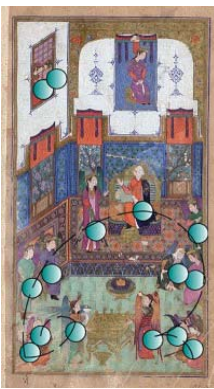
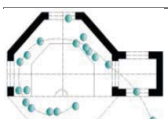
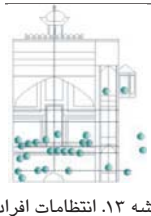
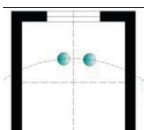
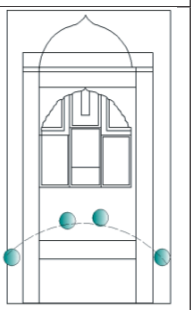
 مسجد بالا حوض بخارا، مأخذ: (Dönmez, 2021:107)	 نقشه ۶. پلان نگاره ۷. مأخذ: نگارندگان.	 نگاره ۶	۶
 تصویر ۶. عمارت نمکدان اصفهان، مأخذ: (هولتسر، ۱۳۸۲: ۹۴).	 نقشه ۷. پلان نگاره ۹. مأخذ: نگارندگان.	 نگاره ۹	۷
 تصویر ۸. مجموعه شیخ عبدالصمد نطنز، مأخذ: (Mousavi, 2021:101).	 نقشه ۸. پلان نگاره ۲. مأخذ: نگارندگان.	 نگاره ۲	۸
 تصویر ۹. خانه‌های سنتی ازبکستان، مأخذ: (Tashkent, 2020:17)	 نقشه ۹. پلان نگاره ۵. مأخذ: نگارندگان.	 نگاره ۵	۹
تمرکز اصلی هنرمندان نگارگر بر نمایش ارتباط انسان با فضای معماری طبیعت است، در نگاره‌ها انواع فضاهای مختلف به نمایش گذاشته شده‌اند، این فضاها به صورت ساده با پلانی غالباً به صورت مربع هستند اما انواع پیچیدگی‌های شکلی نیز در این نگاره‌ها به تصویر کشیده شده است که شامل غلام‌گردها، گنبد و بناهایی با پلان شش یا هشت‌ضلعی نمایش داده شده است.			

محدودی درباره چگونگی سامان‌دهی فضاهای داخلی این بناها در دست است، پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل نگاره‌ها و شیوه بازنمایی فضاهای داخلی در آنها، تلاش دارد تا با بررسی نحوه چیدمان عناصر معماری داخلی در این نگاره‌ها که فضاهای مسکونی را به تصویر کشیده‌اند، به بازسازی احتمالی انتظام فضایی معماری سکونتی سبک آذری کمک کند. در این آثار نگارگری، چگونگی سازمان‌دهی

نگاره‌ها با بناهای معماری پرداخته و درصدد اثبات واقع‌گرایانه بودن این نگاره‌ها در برابر دیدگاه خیالی بودن آنها بوده‌اند. این مطالعات میزان واقع‌گرایی نگاره‌ها و مطابقت آنها با بناهای معماری مختلف به‌جامانده از دوران هم‌عصر با مکاتب مختلف هنر نگارگری را بررسی کرده‌اند. با توجه به این‌که از بناهای مسکونی مربوط به سبک آذری در ایران آثار چندانی به‌جا نمانده و اطلاعات

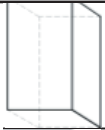
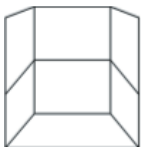
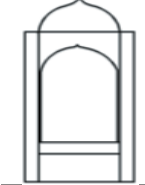
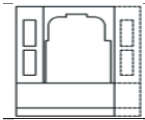
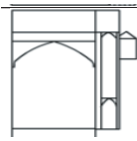
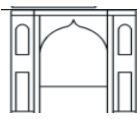
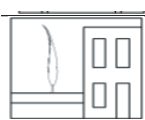
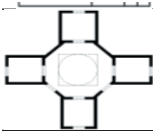
بررسی ویژگی‌های بازنمایی و تطبیق فضای داخلی خانه‌ها در نگاره‌های ایرانی در سده‌های ۷ ه. ق تا ۱۱ ه. ق (۱۳ م تا ۱۷ م) / آرزو توکلی آریان
منوچهر فروتن - رضا نظری ارشد

جدول ۴. بررسی انتظامات فضایی نحوه نشستن افراد در نگاره‌ها، مأخذ: همان.

نگاره	انتظام پلان	انتظام نما	انتظام افراد	توضیحات
نگاره ۵. 	نقشه ۱۰. پلان نگاره ۵ 	نقشه ۱۱. انتظامات چیدمان افراد در نمای نگاره ۵. مأخذ: نگارندگان. 		• قرینگی در نما و پلان. • محورهای افقی و عمودی در نما. • قرینگی در پلان. • انتظام منحنی افراد در فضاهای داخلی. • فرد اصلی در مرکز محورهای اصلی قرار دارد.
نگاره ۲. 	نقشه ۱۲. پلان نگاره ۲ 	نقشه ۱۳. انتظامات افراد. مأخذ: نگارندگان. 		• قرینگی در بنا • وجود محورهای خطی در محل قرارگیری افراد. • شخصیت‌های اصلی به مرکز محورها نزدیکتر هستند.
نگاره ۴. 	نقشه ۱۴. پلان نگاره ۴ 	نقشه ۱۵. انتظامات چیدمان افراد در نما، مأخذ: نگارندگان. 		• بخشی از تصویر در نگاره حذف شده است اما با توجه به رعایت اصل قرینگی در معماری و نگاره‌ها می‌توان گفت بخشی از فضا حذف شده است. • استفاده از ژرفانمایی در نمایش فضا. • استفاده از سکو برای نشستن افراد اصلی. • آرایش منحنی افراد در فضاهای داخلی.

فضاهای داخلی ایرانی به وضوح بازنمایی شده است. بررسی نگاره‌های ایرانی و مقایسه آن‌ها با بناها و عناصر معماری باقی‌مانده از سبک آذری، نشان‌دهنده شباهت‌های قابل توجهی در نوع و شکل میلمان و نگاره‌ها است. از طرفی چون در گذر زمان میلمان و عناصر معماری داخلی این بناها دچار فرسایش شده‌اند، با بهره‌گیری از نگاره‌ها می‌توان به آرایه‌های به کار گرفته شده در فضاهای داخلی و انتظامات به کاررفته در آن‌ها پرداخت. در این مقاله، به تفکیک، به بررسی انتظام عناصر معماری داخلی در فضاهای داخلی پرداخته شده است. با تحلیل نگاره‌های ایرانی و واکاوی آن‌ها

جدول ۵. انواع فضاهای به نمایش درآمده در نگاره‌ها، مأخذ: همان.

دسته‌بندی فضاهای به نمایش درآمده در نگاره‌ها			
ردیف	نوع فضا	تصویر	توضیحات
۱	فضای کوشکی با پلان مربع		نقشه ۱۶. نمای نگاره با فضای کوشکی با پلان مربع شکل مأخذ: نگارندگان.
۲	فضای داخلی با پلان شش ضلعی یا چهارضلعی		نقشه ۱۷. نمای پیش فرض برای نگاره‌هایی با پلان شش ضلعی یا چهار ضلعی مأخذ: همان
۳	فضای کوشکی با گنبد		نقشه ۱۸. نمای نگاره‌هایی با فضای کوشکی و گنبد مأخذ: همان.
۴	فضای داخلی و دالان		نقشه ۱۹. نمای طراحی شده برای نگاره‌هایی با فضای داخلی و دالان مأخذ: همان
۵	فضای داخلی و دالان		نقشه ۲۰. نمای طراحی شده برای نگاره‌هایی با فضای داخلی و دالان مأخذ: همان
۶	فضای داخلی و دالان به صورت قرینه		نقشه ۲۲. نمای طراحی شده برای نگاره‌هایی که در آنها بنای کوشک و باغ به نمایش درآمده مأخذ: همان
۷	کوشک و باغ		نقشه ۲۲. نمای طراحی شده برای نگاره‌هایی که در آنها بنای کوشک و باغ به نمایش درآمده مأخذ: همان
۸	کوشک و غلامگرد با پلان شش ضلعی		نقشه ۲۳. پلان نگاره‌هایی که در آنها کوشک و غلامگرد با پلان شش ضلعی ترسیم شده است مأخذ: همان.
۹	محور فضاهای مختلف در کنار هم		نقشه ۲۴. نحوه قرارگیری محور فضاهای مختلف در کنار هم مأخذ: همان.

بررسی ویژگی‌های بازنمایی و تطبیق فضای داخلی خانه‌ها در نگاره‌های ایرانی در سده‌های ۷ ه. ق تا ۱۱ ه. ق (۱۳ م تا ۱۷ م) / ۲۰۳-۲۱۷ / آرزو توکلی آریان
منوچهر فروتن - رضا نظری ارشد

جدول ۶. بررسی انتظامات به کار گرفته شده در طراحی داخلی فضاهای مسکونی در نگاره‌ها، مأخذ: همان.

انتظامات نمایش داده شده در نگاره			نگاره
انتظام در بنا	انتظام چیدمان مبلمان	انتظام افراد	
			نگاره ۶
			نگاره ۲
			نگاره ۳
در معماری بنا از انتظامات هندسی (انتظامات افقی و عمودی) استفاده شده، اما چینش نمایش افراد در این نگاره‌ها غالباً به صورت منحنی یا دایره‌وار است. گاه چیدمان اسباب و اثاثیه از انتظام بنا تبعیت می‌کرده و گاه از انتظام قرارگیری افراد که همان انتظام منحنی است، پیروی می‌کند.			توضیحات

بازنمایی شده در نگاره‌ها شامل بخش‌های زیر است:
 • بخش درونی بنا که شامل یک فضای اصلی و یک یا دو فضای فرعی است که سطح کمتری را در نگاره دارد.
 • بخش بیرونی بنا که در بیشتر موارد بخشی از نمای ورودی است.
 • فضای بیرونی و طبیعت که شامل منظر نزدیک و دور

می‌توان به یک تصویر کلی از چگونگی انتظامات فضایی در معماری مسکونی سبک آذری دست یافت. بر پایه شکل و فرم پلان در این نگاره‌ها، می‌توان بناهای مسکونی سبک آذری را در سه دسته عمده پلان‌های چهارضلعی، شش‌ضلعی و هشت‌ضلعی طبقه‌بندی کرد. در جدول ۴، برخی از این انتظامات فضایی ارائه شده‌اند. ساختار فضایی

نگاره ۳

تصویر ۸، تصویر سه‌بعدی از نگاره عروسی همای و همایون، مأخذ: همان.

آن‌ها متقارن است یا نامتقارن، در این صورت شاهد این موضوع هستیم که با وجود این‌که تقارن در نگاره رعایت نشده، اما توازن و دقت در ترکیب‌بندی مناسب در فضا وجود دارد؛ زیرا تقارن یکی از اصول اساسی در معماری اسلامی است. در همین راستا، همواره محورهای مختلفی به چشم می‌خورد. این محورها موجب شکل‌گیری فضاهای معماری نیز شده‌اند. فضاهای معماری با انتظامات خطی شکل گرفته‌اند. جایگاه سوژه اصلی همواره در بالای محور اصلی بوده و ملازمان در پایین محور قرار دارند. برخلاف انتظام خطی عناصر فضایی، انتظام قرار گرفتن افراد در کنار یکدیگر به صورت منحنی است، درحالی‌که انتظام قرار گرفتن عناصر معماری در کنار هم به صورت خطی است. به عنوان نمونه، فضاهای داخلی تا نیمه با کاشی‌های لاجوردی تزیین شده‌اند. این کاشی‌ها توسط خطوط مستقیمی (آزارها) از کف و گچ کاری دیوار جدا شده‌اند. انتظامات به کار گرفته شده در عناصر فضایی معماری داخلی به صورت خطی است. بازشوها عموماً در مرکز دیوار قرار دارند، پنجره‌ها توسط پرده‌هایی که با ابعاد آن‌ها هم‌خوانی دارند، پوشیده شده‌اند. نوع دیگری از پرده هم در فضاهای داخلی به چشم می‌خورد. این پرده‌ها بزرگ‌تر بودند و به عنوان جداکننده فضاهای داخلی عمل می‌کردند، رنگ اغلب این پرده‌ها که در نگاره‌ها ترسیم شده، قرمز است. رنگ‌های به کار رفته در نگاره‌ها اغلب آبی، سبز، قرمز، زرد و غیره هستند. همچنین ترسیم فضاهای داخلی نگاره‌ها تابع اصول خاصی بوده است و یکی از این اصول توجه به محورهای تقارن افقی و عمودی است. انتظام فضاهای داخلی نیز با توجه به این محورها شکل می‌گیرد. بیشتر رنگ‌های استفاده شده در این فضاها دارای

می‌شود و منظر دور معمولاً به زمینه متصل می‌شود و گاهی از قاب بیرون می‌زند یا در حاشیه امتداد می‌یابد. فضای طبیعی درونی که از درون فضای داخلی بنا دیده می‌شود و معمولاً در مرکز عطف نگاره یا مرکز فضای درونی بنا قرار دارد.

در نگاره‌ها سه دسته از فضاها ترسیم شده‌اند و در تمامی این فضاها تعامل انسان با محیط اطراف خود بسیار حائز اهمیت بوده است. این سه دسته به شرح زیر هستند:

۱. محیط معماری: در این دسته از نگاره‌ها بناهای معماری و تعامل کاربران فضا در آن‌ها ترسیم شده است.

۲. محیط انسانی: در این دسته از نگاره‌ها انسان به عنوان موضوع اصلی ترسیم شده و غالباً بیانگر داستان یا مراسم خاصی هستند.

۳. محیط گیاهی: در این دسته از نگاره‌ها تمرکز اصلی طراحان بر مناظر طبیعی و فضای سبز است، اما انسان همچنان به عنوان سوژه اصلی این نگاره‌ها ترسیم شده است.

نگاره «عروسی همای و همایون» با به تصویر کشیدن فضای داخلی وسیع، نمونه‌ای غنی برای مشاهده محورهای افقی و عمودی و همچنین سلسله‌مراتب فضایی فراهم می‌کند. (تصویر ۸) این پژوهش با خلق یک شبیه‌سازی سه‌بعدی از این نگاره، گامی فراتر از مطالعات نظری گذشته برداشته و به بازآفرینی ملموس و تجسمی از فضای معماری ایرانی در دوره ایلخانی و تیموری می‌پردازد.

در نگاره‌ها محور تقارن جزئی وجود داشته و انتظامات فضایی و نحوه آرایش فضا و چینش افراد در فضاهای داخلی نیز با توجه به این محور ترسیم شده‌اند. این انتظام در مورد افراد به دو صورت دیده می‌شود: یا چیدمان

از انتظام دایره‌ای، منحنی و مارپیچی بهره گرفته شده است؛ به گونه‌ای که افراد اغلب به صورت حلقه‌وار گرد هم نشسته‌اند. در تصاویر زیر، بازنمایی سه بُعدی از نگاره عروسی همای و همایون ارائه شده است. با دقت در این نگاره، می‌توان سلسله مراتب فضایی به کاررفته در بنای معماری را مشاهده کرد. افراد متناسب با درجه اهمیت خود در فضاها جا گرفته‌اند، سوژه اصلی در بالاترین سکو، شخصیت‌های فرعی در اطراف آن‌ها و ملازمان در پایین‌ترین بخش فضا (در کف) ترسیم شده‌اند. این سلسله مراتب فضایی از طریق ایجاد اختلاف سطح در معماری بنا شکل گرفته است.

منشأ طبیعی‌اند؛ به عنوان نمونه، رنگ آبی و سبز از یشم و لاجورد به دست می‌آمده است. در نتیجه این رنگ‌ها بسیار گران قیمت بوده‌اند و وجود این رنگ‌ها در تزئینات معماری نشانگر ثروت و جایگاه اجتماعی مالک بنا محسوب می‌شده است.

استفاده از تناسبات مختلف در نگاره‌ها و بناهای معماری ایرانی همواره به چشم می‌خورد. این تناسبات به شیوه‌های گوناگون به نمایش درآمده‌اند، از جمله می‌توان به تناسبات افقی و عمودی در انتظام سامان‌دهی آرایه‌ها و عناصر معماری موجود در نگاره‌ها اشاره کرد. همچنین، در نمایش عناصر فرعی نظیر مبلمان و افراد،

نتیجه

با توجه به تحلیل‌های انجام شده می‌توان به یک تصویر کلی از چگونگی انتظامات فضایی، نحوه بازنمایی فضاها، معماری ایرانی در نگاره‌ها و همچنین سلسله مراتب فضایی و بصری دست یافت. برخی از اصول معماری داخلی سبک آذری که در این نگاره‌ها مشهود است، عبارت‌اند از: بخش‌های مختلف ساختار فضایی در نگاره‌هایی که به بازنمایی بناها پرداخته‌اند که شامل بخش‌های زیر است: * بخش درونی بنا که ممکن است شامل یک فضای اصلی، یک یا دو فضای فرعی باشد و عموماً سطح کمتری در نگاره دارد. * بخش بیرونی بنا که معمولاً قسمتی از نمای ورودی را شامل می‌شود. * فضای بیرونی و طبیعت که شامل منظر نزدیک و دور می‌شود و معمولاً منظر دور به زمینه متصل شده یا از قاب بیرون می‌زند یا در حاشیه امتداد می‌یابد. * فضای طبیعی درونی که از درون فضای داخلی بنا دیده می‌شود و معمولاً در مرکز عطف نگاره یا مرکز فضای درونی بنا قرار دارد. * انتظام شکل‌گیری بنا به صورت محوری و خطی است، یعنی اجزای تشکیل‌دهنده فضاها، داخلی نظیر در، پنجره، دیوارها و آرایه‌ها به صورت خطی چیده شده است. افزون بر این، نگاه از پایین نگاره به سمت بالا هم بر سطوح کف، دیوار، سقف و حرکت عمودی در معماری دلالت دارد و هم بر حرکت به سمت عمق. * عناصری از بنا که در منظر بیرونی بنا هستند، مانند نمای بیرونی یا سقف‌ها، گاهی از قاب بیرون زده‌اند. این موضوع، به ویژه در مورد عناصر سقف مانند کلاه‌فرنگی‌ها و گنبد‌ها دیده می‌شود. * از متن نوشتاری به عنوان عاملی در ترکیب بندی نگارگری استفاده شده است و گاهی برای جدا کردن بخش‌های بیرونی و درونی بنا یا فضای درون و بام استفاده شده است. استفاده از انواع کتیبه‌ها برای ترسیم بخش پایانی بنا و محل اتصال آن‌ها به خط آسمان. در برخی نگاره‌ها به جای آسمان انواع کتیبه ترسیم شده‌اند. * برخلاف انتظام خطی عناصر معماری، سوژه‌ها، افراد و عناصر طبیعی بر اساس خطوط منحنی سامان یافته‌اند، اما سلسله مراتب اجتماعی در فضاها، داخلی با محورهای عمودی و افقی فضا پیوند دارد. در بیشتر موارد یک محور اصلی وجود دارد که شخصیت اصلی در بالا و مرکز محور اصلی فضای معماری قرار دارد و ملازمان و خدمتکاران در اطراف آن‌ها قرار دارند. * ساختارهای اصلی بنا به وسیله نوع آرایه‌ها و رنگ‌ساخت مایه‌ها از هم جدا شده‌اند. در فضای درونی بنا اولین سطح، کف بناست و سپس سطح بعدی و آزاره در پایین قرار دارد. پس از آزاره، امتداد دیوار قرار دارد که با اندود گچ و نقاشی آراسته شده و طاق بر روی فضای اصلی (شاه نشین) که فضای فرورفته، تصویر شده است. * دیوار با آرایه‌هایی نظیر نقاشی تزیین شده است. در هنگام برخورد دیوار با سقف نیز دیوار با جزییات تزیینی به سقف می‌رسد. محل قرارگیری بازشوها نیز از انتظامات خاصی پیروی می‌کند. در برخی

موارد، این بازشوها در مرکز دیوار قرار دارند و گاه در کناره‌ها، اما همواره اصول تقارن و تعادل در جانمایی آن‌ها رعایت شده است. در نگاره‌های بررسی شده، پنجره‌ها و فضاهای داخلی با انواع پرده‌ها پوشانده شده‌اند. پرده‌هایی که پنجره‌ها را می‌پوشانند، بسیار کوچک و هم‌اندازه با ابعاد پنجره‌اند، درحالی‌که پرده‌های داخلی ابعاد بزرگ‌تری دارند.

منابع و مآخذ

- آجرلو، بهرام. ۱۳۸۹. درآمدی بر سبک معماری آذربایجان، مجله باغ نظر، دوره ۷، شماره (صص ۱۴-۳). آژند، یعقوب. ۱۳۹۵، نگارگری ایرانی. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- آژند، یعقوب. ۱۳۹۴. مکتب نگارگری تبریز و «قزوین مشهد»، تهران: فرهنگستان هنر.
- بلر، شیلا، بلوم جانانتان. ۱۳۸۲. هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی دوره ایلخانیان و تیموریان، ترجمه هاشمی گلپایگانی. تهران: وزارت فرهنگ و هنر اسلامی.
- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۹. سبک‌شناسی معماری اسلامی. تهران: انتشارات سروش دانش.
- تجویدی، اکبر. ۱۳۸۶. نگاهی به تاریخ نقاشی ایران. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- تهرانی، فرهاد، پورفتح‌اله، مائده، قاسمی، زهرا. ۱۳۹۲. بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام. نشریه نگره، شماره ۲۶، صص ۶۰-۷۱.
- ثابتی، الهه. ۱۳۸۲. معماری حمام در مینیاتور ایرانی. کتاب‌کتاب ماه هنر، شماره ۶۳ و ۶۴ (صص ۱۳۲ تا ۱۳۹).
- خادم‌زاده، محمدحسن. علمی مجید؛ و الوندیان خاکباز، الهه. ۱۳۸۹. معماری دوران آل مظفر یزد (ایلخانی و تیموری) با نگاهی به عصر اتابکان. یزد: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد، هم‌پا (هم‌پا).
- شاهنامه‌ی فردوسی، از روی نسخه‌ی خطی بایسنقری. ۱۳۵۰. شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران. نسخه‌ی پی‌دی‌اف.
- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۸. مکتب نگارگری بغداد با تأکید بر مضامین شیعی، مجله مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۰، ۷۵-۵۹.
- شیرازی، علی‌اصغر، شاد لو، داود. ۱۳۸۸. بررسی فرش‌های بازتاب یافته بر نگاره‌های شاهنامه بایسنقری، مجله گلجام، شماره ۱۴، صص ۲۹-۴۴.
- حسینی راد، عبدالمجید. ۱۳۸۴. شاهکارهای نگارگری ایرانی. تهران: موسسه هنرهای تجسمی.
- فروتن، منوچهر. ۱۳۸۹. زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی (بررسی ویژگی‌های نگاره‌های ایرانی به‌عنوان اسناد تاریخی معماری اسلامی ایران)، مجله هویت شهر، شماره ۶، صص ۱۴۲-۱۳۱.
- فغفوری، رباب، بلخاری‌قهی، حسن. ۱۳۹۴. نمود معماری صفوی در نگارگری مکتب دوم تبریز، اولین همایش بین‌المللی نوآوری و تحقیق در هنر و علوم انسانی، استانبول، <https://www.sid.ir>.
- مظفری خواه، زینب، گودرزی، مصطفی. ۱۳۹۱. بررسی فضا در نگارگری ایرانی با تأکید بر منتخبی از آثار بهزاد، دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۶، صص ۷-۲۰.
- هولتسر، ارنست. ۱۳۸۲. هزار جلوه زندگی. به کوشش پریسا دمندان. تهران: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی.

The Structure of the Homes in Iranian Paintings: Investigating the Characteristics of the Representation of the Interior of Homes in Iranian Paintings from th 13th- 17th Centuries AD (the 7th – 11th Centuries AH)

Arezoo Tavakoli Arian, MA in Interior Architecture, Department of Architecture, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran.

Manouchehr Foroutan, Assistant Professor, Department of Architecture, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran.

Reza Nazari Arshad, Assistant Professor, Department of Archaeology, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran.

Received: 2023/10/12 Accepted: 2023/12/04

In terms of the **problem statement**, the Azari style of painting stands out as a remarkable artistic expression in the rich tapestry of Iranian culture. Notably, the Herat and Tabriz schools have produced significant paintings contemporaneous with the Azari architectural style, providing insights into the depiction of residential spaces. The scarce remaining historical evidence and the vast territorial expansion of architectural structures in cultural Iran make it challenging to comprehend the architectural characteristics of residential buildings from this period. Consequently, research on the architectural features of Azari-style residential houses is limited. This study **aims** to address this gap by examining paintings from the Herat and Tabriz schools to unravel the representation of interior spaces. The article aims to investigate the representational structure of residential architectural spaces from the Ilkhanate to Safavid period; encompassing the 1st and the 2nd Herat

Negareh

historical evidence and the vast territorial expansion of architectural structures in cultural Iran make it challenging to comprehend the architectural characteristics of residential buildings from this period. Consequently, research on the architectural features of Azari-style residential houses is limited. This study **aims** to address this gap by examining paintings from the Herat and Tabriz schools to unravel the representation of interior spaces. The article aims to investigate the representational structure of residential architectural spaces from the Ilkhanate to Safavid period; encompassing the 1st and the 2nd Herat schools, the 1st and the 2nd Tabriz schools, and the Jalairi School (located in Baghdad and Shiraz). The research poses two main **questions**: 1. What are the characteristics of the interior spaces depicted in the paintings of the first and the second schools of Herat and Tabriz? 2. How can an understanding of the principles of interior architecture of residential spaces from that era be derived through the examination of these paintings? Employing a descriptive-analytical **research method**, this study collects and analyzes pictures portraying residential interior spaces. Through a comparative analysis of historical documents gathered via the library method, the paintings are scrutinized. The research aims to unveil the structural features of the interior of residential architecture during this era. The **results** reveal the structural characteristics of residential spaces, the pivotal role of space organization, the influence of ornaments and inscriptions on spatial structure, the correlation of social hierarchy with spatial arrangement, and the impact of residential paintings on prevalent architectural styles in houses and other residential spaces during the study's timespan. Islamic architecture in Iran boasts enduring role models, particularly in residential buildings that continue to inspire contemporary architectural practices. While a significant number of these buildings belong to the Safavid period, characterized by the distinctive Isfahani style, there are also notable remnants from the pre-Safavid era. The Ilkhanid period, in particular, stands out as a flourishing epoch in residential house construction, drawing influence from the architectural style of the preceding Seljuk period. During the Ilkhanate era, the construction of residential houses thrived, with architects adhering to foundational principles in design and construction. Despite the simplicity and cleanliness of the exterior facades, the interior spaces of these houses were adorned with intricate decorations. Unfortunately, many of these spatial embellishments have succumbed to erosion over time. Analyzing paintings from the first and the second Tabriz and Herat schools offers a unique opportunity to reconstruct the interiors of patriarchal period's residential houses. This examination provides a comprehensive overview of the living spaces during that era, revealing distinct groups of residential buildings in the Azari style, categorized by quadrangular and hexagonal layouts. Noteworthy examples include the houses of the Al-Muzafar period in Yazd. Further insights are gleaned by combining information from these historical buildings with Iranian drawings, enabling the creation of 3D models. The findings suggest that symmetry and visual proportionality were prevalent in residential areas during the Ilkhanate period, aligning with the hierarchical emphasis in Iranian architecture. The hierarchical arrangement is evident in the interior spaces depicted in paintings, with servants often occupying lower platforms. The architectural spaces of the Azari School,

Negareh

as represented in drawings, demonstrate similarities with the interior spaces and paintings, affirming shared design principles and spatial decorations. The characteristic features include four-sided or six-octagonal plans, symmetry, and the prevalence of pavilions. Verandas, whether single or double, often accompany these pavilions, while internal platforms create hierarchies and delineate distinct sections for varied uses within the interior spaces. This comprehensive overview of Azari School interior spaces sheds light on the continuous evolution of Islamic architecture in Iran. The construction works of the Ilkhanate period represent a crucial chapter in this narrative; reflecting forms from previous periods and distinct design characteristics. The Ilkhanate architectural style is directly adapted from the Seljuk period, marking a seamless transition in the architectural history of Iran. In conclusion, by examining the remaining paintings and buildings from the Ilkhanid period, one can gain a nuanced understanding of the living spaces of the people during that era. The adherence to certain principles in design and construction, the balance between simplicity and intricate interior decorations, and the hierarchical organization of spaces all contribute to the rich tapestry of Islamic architecture in Iran. The legacy of the Ilkhanate period continues to inspire and inform contemporary architectural practices, making these historical structures invaluable as both cultural artifacts and sources of architectural inspiration.

Keywords: House, Interior Architecture, Ornaments of Interior Architecture, Spatial Structure, Painting, Azari Architecture

References:

- Ajarlo, Bahram. 1389. An Introduction to the Architectural Style of Azerbaijan, *Machle Bagh Nazar*, Volume 7, Number (pp. 14-3).
- Azhand, Yaghoub. 2015, *Tabriz School of Painting and "Qazvin Mashhad"*, Tehran: Academy of Arts.
- Azhand, Yaghoub. 2016. *Iranian Painting*. Tehran: Publications of the Organization for the Study and Compilation of University Humanities Books (Position).
- Blair, Sheila S., Bloom Jonathan. 2003. *Islamic Art and Architecture in Iran and Central Asia during the Ilkhanid and Timurid Periods*, translated by Hashemi Golpayegani Tehran: Ministry of Culture and Islamic Art.
- Faghfour, Robab, Bulkhari Ghahi, Hassan. 2015. The Manifestation of Safavid Architecture in Painting of the Second School of Tabriz, *The First International Conference on Innovation and Research in Arts and Humanities*, Istanbul, <https://www.sid.ir>
- Fathi Tavani, Mohamad. 2014. Representation of the Interior Design of the Islamic Royal Courts in the Islamic Miniature Paintings, Doctoral Dissertation, Eastern Mediterranean University (EMU)-DoğuAkdeniz Üniversitesi (DAÜ).
- Ferdowsi's Shahnameh, from Shahnameh Baysanghari. 1350. Central Council of Iranian Imperial Celebrations. pdf version.
- Foroutan, Manouchehr. 2010. The Architectural Language of Iranian Paintings (A Study of the Characteristics of Iranian Paintings as Historical Documents of Islamic Architecture in Iran), *Identity City Magazine*, No. 6, pp. 131-142.

Negareh

- Gharipour, Mohamad. 2009. *Tradition versus Modernity, The Challenge of Identity in Contemporary Islamic Architecture*. Morgan State University.
- Hamzavi, Yaser. 2013. Study and Study of Decorative Arts in the Tomb of Seyyed Rokanuddin Yazd. (Retrieved October 13, 1400) <https://rasekhoon.net>.
- Hermitage Museum. 2017. (accessed may 05 ,2020) Hermitage mMuseum. From: <http://www.hermitagemuseum.org>
- Hillenbrand, Robert. 2012. *Studies in the Islamic Arts of the Book*. England: Pindar Press; Revised ed.
- Holtser, Ernst. 1382. *A Thousand Aspects of Life*. By the Efforts of Parisa Demandan. Tehran: Center for Cultural Heritage Documents.
- Hosseini Rad, Abdolmajid. 2005. *Masterpieces of Iranian Painting*. Tehran: Institute of Visual Arts.
- Images online .2000. (accessed May 05,2020) Images online. <https://imagesonline.bl.uk>.
- Khadimzadeh, Mohammad Hassan. Majid sciences. And Alvandian Khakbaz, the goddess. 1389. *Architecture of Al-Muzaffar era of Yazd (Ilkhani and Timurid) with a look at Atabakan era*. Yazd: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Yazd Province, Hempa (Hampa).
- Met Museum. 2000 .(accessed Agust 18, 2021) .Met museum. www.metmuseum.org.
- MozaffariKhah, Zainab, Gudarzi, Mustafa. 2011. Investigating Space in Iranian Painting with an Emphasis on a Selection of Behzad's Works, Two Quarterly Scientific-research Journals of *Islamic Art Studies*, number 16, pp. 7-20.
- Musavi, Ali. 2021. "Takht-e Sōleymān, Atūr Gūshnasp, Shiz, Ganzak, Satriq, Suqurluq", Archeological Gazetteer of Iran, UCLA, Pourdavoud Center for Study of the Iranian World, <https://irangazetteer.humspace.ucla.edu/catalogue/takht-e-soleyman>.
- Pakbaz, Rovin. 2006. *Iranian Painting, From Long Ago to Today*. Tehran: Zarrin and Simin Publications.
- Pirnia, Mohammad Karim. 2010. *Stylistics of Islamic Architecture*. Tehran: Soroush Danesh Publications.
- Publications, Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Yazd Province.
- Sabeti, Elahe. 1382. Bathroom Architecture in Persian Miniature. *Book of the Month of Art*, Nos. 63 and 64 (pp. 132-139)
- Shakhrisabz, Tashkent. 2020. *Report On Conservation Status of the Historic Centre of Shakhrisabz, A World Heritage Property*. Qashqadarya Region: Department of the Cultural Heritage Department at the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan.
- Shayestefar, Mahnaz. 1388. Baghdad School of Painting with an Emphasis on Shia Themes, *Islamic Art Studies Journal*, No. 10, 59-75.

Negareh

Shirazi, Ali Asghar, Shadloo, Davood. 2010. A Study of the Carpets Reflected on the Drawings of Shahnameh Baysanghari, *Goljam Magazine*, No. 14, pp. 29-44.

Tajvidi, Akbar. 2007. *A look at the History of Iranian Painting*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Tehrani, Farhad, Pour Fathollah, Maedeh, Ghasemi, Zahra. 2013. A Comparative Study of How to Create Architectural Spaces in Bathroom Paintings. *Negareh Journal*, No. 26, pp. 60-71.

University of Michigan State. 2015. (Accessed February 22, 2022). David Baysunghur's Model Books: Making Manuscripts in Early Fifteenth-Century Heart, Michigan State.

Wikimedia .2020. (Accessed July 05,2020) Images online. <https://commons.wikimedia>.